

Priszkosz rétor történeti művének recepciója Gárdonyi Géza *Láthatatlan ember* című regényében²

I. rész: a követség fogadtatása és az összeesküvés

Bevezetés

A *Láthatatlan ember* című regényében³ Gárdonyi Géza valós eseményt használt föl a cselekmény gerincéül, amellyel összekapcsolta a szabad írói képzelet gyümölcseit: azt a követjárást a hun királyi udvarban, amelynek a görög historiográfiából jól ismert Priszkosz rétor is tagja volt, aki a görög nyelvű forrásokban Πρίσκος ó Παύτης, a latin szövegekben pedig Priscus Panites néven vált ismertté. Történelmi regényei megírása előtt Gárdonyi alapos kutatómunkát végzett. A *Láthatatlan ember* megírása előtt például, amikor 1900 őszén Párizs-

¹ Papp György (1983, Beszterce) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben szerzett lelképásztori oklevelet 2006-ban. Ezt követően Illyefalván volt segédlelkész, Nagyenyeden a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban könyvtáros-segédlelkész, majd Mezőörményesen helyettes lelkész. 2012 októberétől a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben tanít bibliai héber és ógörög nyelvet. Elérhetősége: pgyvdm@yahoo.co.uk.

² A tanulmány megírását előkészítő kutatást a Magyar Tudományos Akadémia DOMUS ösztöndíjának (153/41/2022/HTMT) támogatásával végeztem, amelyet ez úton is hálásan köszönök.

³ A regény „először a Budapesti Hírlap 1900–1901. évfolyamában jelent meg” részletenként, majd egységes műként 1902-ben. Ld.: PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete, 8/1. kötet, A Magyar irodalom a XX. század első harmadában* (Budapest: Franklin Társulat nyomdája, 1941), 470. Itt jegyezzük meg, hogy Pintér tévesen jelölte meg a *Budapesti Hírlap* 1900. évi számait, ugyanis az első részlet 1901. június 27-én jelent meg a lap 12. oldalán. Jóllehet a regény címe mind határozott névelővel ellátott (*A láthatatlan ember*), mind pedig névelő nélküli (*Láthatatlan ember*) változatban előfordul, az eredeti változat a névelő nélküli. Gárdonyi maga is ebben a formában használta, valahányszor megemlítette, mint például a regény címének megtalálásáról szóló jegyzetében: „Első címe volt: *Napenyészet*. Ezt üresnek láttam. A második: *Szerelem rabszolgái*. Ezt meg jókainak éreztem. Ezt is törültem. Legyen: *Láthatatlan ember*.” Idézi: Császtvay Tünde, „Életrajzi jegyzet”, in GÁRDONYI Géza, *Láthatatlan ember* (Budapest: Osiris Kiadó, 2020), 314.

ban járt, meglátogatta a catalaunumi síkot is,⁴ ahol a regényben is bemutatott jelentős csata lezajlott; az irodalomtörténészek pedig a regény előkészítése során áttanulmányozott írott források közt Priszkosz rétor, Jordanes történetírót és Thierry Amadé francia történetíró munkáinak magyar fordításait, Kézai Simont, Bél Mátyást szokták említeni.⁵ Bél Mátyás egyébként forrásgyűjteményének, az *Adparatus ad historiam Hungaricam* 1745-ös kötetében latin fordításban, jegyzetekkel ellátva tette közzé Priszkosz akkoriban elérhető töredékeit.⁶ A regény megírását előkészítő munkafolyamatról Gárdonyi maga így vallott:

„Elovestam Thierryt, Fesslert, Priscos rhétort. S Atilla kiemelkedett előttem a múlt ködéből, alakja óriássá nőtt. Priscos különösen megragadott.”⁷

Gárdonyi tehát mindenképp olvasta Priszkosz rétor történeti művének korában elérhető töredékeit. Ennek a dolgozatnak a célkitűzése: megvizsgálni, hogy kideríthető-e, milyen forrásokból ismerhette meg Gárdonyi Priszkosz rétor töredékeit, illetve milyen mértékben építette be regényébe a belőle nyert adatokat. Mivel fontosnak tartom, hogy a forrásszövegek összehasonlítása révén keressem a választ a feltett kérdésre, munkám terjedelme meghaladja egyetlen tanulmány terjedelmét, ezért ebben az első részben a bevezető jellegű részeket követően mindösszesen két témára összpontosítok: először a követjárás előkészítésére és a hun udvarban tapasztalt hűvös, rideg fogadtatásra, másodsor pedig – lévén, hogy Priszkosz művében ez a téma is szorosan összekapcsolódik a követjárás előkészítésével, és végső soron ennek következménye a barátságtalan fogadtatás – az Attila elleni összeesküvésre és annak leleplezésére. A Priszkosz-töredékekben és a regényben is megjelenő személyek, lakomák bemutatása egy következő írás témája lesz.

Mielőtt rátérnék a fölvetett kérdés vizsgálatára, hasznosnak tartom feltérképezni azokat a lehetséges forrásokat, amelyekből – amint azt kiadásuk időpontja alapján feltételezem – Gárdonyi megismerhette Priszkosz rétor töredékeit:

⁴ KELLER Péter, „Gárdonyi Géza legkedvesebb regénye”, *Vigilia* 84., 7. sz. (2019): 520.

⁵ PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete, 8/2. kötet, A Magyar irodalom a XX. század első harmadában. II.*, (Budapest: Franklin Társulat nyomdája, 1941), 470.; Császtvay Tünde, „Életrajzi jegyzet”, in GÁRDONYI Géza, *Láthatatlan ember* (Budapest: Osiris Kiadó, 2020), 315.

⁶ BEL Matthias, *Attila missis, acceptisque legationibus illustris ex Prisco rhetore sophista. Adparatus ad historiam Hungaricam*, Decadus II, Monumentum I. (Pozsony 1745).

⁷ GÁRDONYI József, *Az élő Gárdonyi. 2. kötet. Tollal a csillagokig* (Budapest: Dante Kiadó, 1934), 84.

- SZABÓ Károly, „Priszkosz szónok és bölcsész életéről s történetirata töredékeiről”, *Új Magyar Múzeum*, 10. füzet (1851. július 1.): 545–566.; 1851. 11. füzet (1851. augusztus 1.): 613–627. A bevezető után következő töredékeket a *Mutatvány Priszkosz töredékeiből* alcím alatt adja közre a szerző. Ugyanez az írás 1873-ban egységes szöveggént újra megjelent, ld.: Szabó Károly, *Kissebb történelmi munkái* (Budapest: Kiadja Ráth Mór, 1873), 3–58.
- RÉVÉSZ Imre, *Etel laka, vagyis Attila hun király birodalmi székhelye. Történelmi vizsgálat* (Debrecen, 1859). Ebben a tanulmányban Révész Priszkosz beszámolója alapján próbálja rekonstruálni a hun udvarba tartó követség útját, és közli az erre vonatkozó szakaszokat is Priszkosz töredékeiből.
- Ha Gárdonyi Szabó Károly 1873-ban megjelent gyűjteményes kötetéből olvashatta Priszkosz töredékeit, akkor kétségtelenül ismernie kellett a sorban utána következő írást is, amelyet amaz Révész Imre tanulmányára fogalmazott meg válaszként. Ld. SZABÓ Károly, *Etel lakáról*. [első megjelenés: *Delejtű*, 49. sz. (1859.)], in *Uő, Kissebb történelmi munkái* (Budapest: Kiadja Ráth Mór, 1873), 61–75.
- Amadé THIERRY, *Attila, Attila fiai és utódai történelme a magyarok Európába telepedéséig*, ford. SZABÓ Károly (Pest, 1865).
- *A láthatatlan ember* megjelenése után, 1904-ben jelent meg Szilágyi Sándor fordítása Priszkosz azon töredékeiről, amelyek a követjárást mutatták be: SZILÁGYI Sándor, *Szemelvények Priskos rhetor töredékeiből* (Budapest: Lampel, 1904). Ennek javított kiadása jelent meg az Attraktor kiadónál: SZILÁGYI Sándor, *Priskos rhétor töredékei. Követségben Attila, a hunok nagykirálya udvarában*, szerk. SZEBELÉDI Zsolt (Máriabesnyő: Attraktor Kiadó, 2015).

Dolgozatomban a Priszkosz-szövegeket Szabó Károly fordításából idézem (megőrizve a fordító helyesírását), mivel ez volt elérhető Gárdonyi korában, ha azonban olyan Priszkosz-szöveget kell idéznem, amely nincs meg a Szabó Károly kiadásában, azt a legújabb, 2017-es magyar nyelvű kiadás⁸ alapján, szögletes zárójelben fogom közölni.

⁸ *Hunok és rómaiak. Priskos rhétor összes töredéke*, ford. és szerk. KATÓ Péter, LINDNER Gyula, SÓLYOM Márk (Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor Kiadó, 2017).

Priszkosz rétor és műve

Priszkosz rétor életéről nem sokat tudunk: a Panites név alapján sejthetjük, hogy Thrákiának a Márvány-tenger partvidékén fekvő Pánion (Πάνιον)⁹ vagy Paniász (Πανιάς) nevű városában született valamikor i. sz. 410–420 között, nem sokkal Arcadius császár halála után, II. Theodosius¹⁰ uralkodása elején. A rétor megnevezés – amellyel a bizánci korban a törvényszéki képviselőket jelölték, illetve az, hogy művében megjelennek olyan információk, mint például az exc. 8-ban található hosszás kitérő „a római politikai berendezkedés, a társadalmi státusok és a jogi stabilitás egyes kérdéseiről” – alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy retorikai meg jogi képzettséggel rendelkezett.¹¹ A *Suda-lexikon* néven ismert, i. sz. 10. századi mű a következő adatokat közli róla:

„A panioni Priskos, szofista, ifjabb Theodosius idején született, megírta Bizánc és Attila korának történetét nyolc könyvben, valamint készített retorikai gyakorlatokat és leveleket.” (1 – Suda Π 2301)¹²

Műve, amelyet hozzátétőlegesen 23 évvel a követjárás után fejezett be,¹³ sajnálatos módon elveszett, mindössze töredékekben maradt fent Bíborbanszületett Konstantin *Excerpta de legationibus* című munkájában, de közvetett úton Iordanes *Gótok történetében* (*Getica*), valamint Prokopiosz, Antiókhiai János, Euagriosz, Theophanész, Malalasz és Nikephorosz Kallisztosz írásaiban is maradtak fent utalások, rövid tartalmi összefoglalók Priszkosz művének egy-egy részletéről.¹⁴ Blockley a következő pontokban foglalja össze Priszkosz művének jellegzetességeit:¹⁵

⁹ A város, amelynek neve Pán isten nevéből eredeztethető, a kora bizánci időkben Theodosziopolisz (Θεοδοσιούπολις) néven vált ismertté, megörökítve I. (Nagy) Theodosius császár emlékét, akinek parancsára i. sz. 383 után elkezdődtek a régi település falait újjáépítő és korszerűsítő munkálatok. Priszkosz korában felváltva használták mind a Πάνιον, mind pedig a Θεοδοσιούπολις elnevezést.

¹⁰ Bár a császár nevét lehetne görögös formában is írni (Theodosiosz), mégis a közhírmertebb latinus formában írom: Theodosius.

¹¹ LINDNER Gyula, „Priskos és műve”, in KATÓ, LINDNER, SÓLYOM, *Hunok és rómaiak. Priskos rhétór...*, 61.

¹² KATÓ, LINDNER, SÓLYOM, *Hunok és rómaiak. Priskos rhétór...*, 5.

¹³ RÓNA Tas András, *A honfoglaló magyar nép* (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 55.

¹⁴ Roger C. BLOCKLEY, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus, and Malchus*, Vol. 1. (Liverpool: Francis Cairns, 1981), 49.

¹⁵ BLOCKLEY, *The Fragmentary Classicising Historians...*, 52–54.

- Hérodotoszt és Thuküdidészt idéző, választékos és klasszicizáló stílus, amely olyan szófordulatokban, mondattani megoldásokban, beillesztett beszédekben nyilvánul meg, amelyeket Priszkosz korában már nem használtak;
- a számadatok gyakori használatának elkerülése (a fennmaradt töredékekben csak akkor fordulnak elő számok, amikor azok a Priszkosz elsődleges érdeklődési körét képező diplomáciai tárgyalások részleteit tükrözik, mint például: a szökevények létszáma, az ajándékozott arany mennyisége stb. A hadtestek méretét sem számszerűsítette, egyszerűen csak úgy fogalmazott, hogy: „egy hatalmas skytha sereg”¹⁶ „hatalmas haderejével megpróbált átkelni Libyába,”¹⁷ Basiliskos hatalmas flottát gyűjtött össze”¹⁸);
- a fennmaradt töredékekben nincs nyoma egy világosan követhető kronológiai rendszernek, bár lehet, hogy ez csak a fennmaradt töredékek hiányosságának a következménye;
- távolságok tekintetében is hasonlóan homályos, Hérodotoszt idéző stílusú megfogalmazásokkal találkozunk: „meg is érkezünk Serdikébe, amely jó yalagosnak 13 napi járásra van Konstantinápolytól”;¹⁹
- az adminisztrációs terminológia tekintetében Priszkosz leggyakrabban görög fordításban közölte a barbár törzsek neveit, a rang- és funkciójelző titulusokat, és került a latinizmusokat. Művében csak ezek a latin eredetű szavak fordulnak elő, természetesen görögösített formában: quæstor, magister, comes, patricius.

Priszkosz Nagy Theodosius kora után élt, amikor a kereszténység már államvallássá vált a Római Birodalomban, fennmaradt töredékeiből azonban nem derül fény szerzőnk vallási meggyőződésére, egészen pontosan arra, hogy keresztény volt-e vagy sem. Kortársai közül Szókratész Szkholasztikosz, Szodzómenosz és Küroszi Theodórétoz meggyőződéses keresztények voltak, akik a világot a kereszténység szemüvegén keresztül értékelő egyháztörténet-íróként is bevonultak a historiográfiába, Eunapiosz azonban a klasszikus görög-római vallásokért rajongott, megvetette Konstantint, és dicsérő szavakkal emlékezett meg a klasszikus vallásokat helyreállítani szándékozó Iulianus császárról.²⁰ Jóllehet

¹⁶ KATÓ, LINDNER, SÓLYOM, *Hunok és rómaiak. Priskos rhétór...*, 14.

¹⁷ KATÓ, LINDNER, SÓLYOM, *Hunok és rómaiak. Priskos rhétór...*, 48. Ebben az esetben Priszkosz csak a hajók számát (300) említi.

¹⁸ KATÓ, LINDNER, SÓLYOM, *Hunok és rómaiak. Priskos rhétór...*, 57.

¹⁹ KATÓ, LINDNER, SÓLYOM, *Hunok és rómaiak. Priskos rhétór...*, 17.

²⁰ JOHN GIVEN, *The Fragmentary History of Priscus: Attila, the Huns and the Roman Empire, AD 430–476* (Merchantville (New Jersey): Evolution Publishing, 2014), xi.

Priszkosz művének fennmaradt töredékeiben is előkerülnek vallásügyeket érintő kérdések, megfigyelhető, hogy a vallásról mindig semlegesen nyilatkozott, és úgy tűnik a szövegtöredékekből, hogy történetének egyes szereplőit vallásuktól függetlenül értékelte.²¹

Annak alapján pedig, hogy a követség tagja volt, nyilvánvaló: a társadalom felsőbb rétegéhez tartozott, bár nem a legfelsőhöz, hiszen Priszkosz munkájából kiderül, hogy Maximinosz volt a tulajdonképpeni követ, aki rangban ugyancsak alulmaradt a szenátorokkal vagy consul-viseltekkel szemben – akiket Attila követként akart látni –, ő pedig a kíséző szerepét töltötte be, akit Maximinosz tudása miatt tisztelt és hívtott kísézőként a hun udvarba. Mind Priszkosz munkájában, mind Gárdonyi regényében megjelenik Attilának az a követelése, hogy Theodosius milyen rendű és rangú követeket küldjön:

<i>Láthatatlan ember</i>	Priszkosz rétor töredékei
<p>„A császár fölemelte a fejét, és szinte alázatosan nézett az öt mord hun követre:</p> <p>– Van-e még valami izenete őfelségének?</p> <p>A főkövet, Edekon, egy nyalka bajuszú ember, felvágta a fejét:</p> <p>– Van. Azt izeni, hogy máskor, ha követeket küldesz hozzá, ne holmi egytógájú fráterek legyenek azok, hanem országod fő-fő jelesei közül valók: szenátorok vagy legalábbis konzulok.</p> <p>S ahogy a hun szólott, mintha csak ő volna a császár, Theodóziusz meg az Atilla kengyeltisztítója.”²²</p>	<p>„Kivánta továbbá, hogy hozzá a főnforgó kérdések felől értekezendő követekül ne minden jött-ment ember, hanem a consulságot viselt férfiak legelőkelőbbjei menjenek, kiknek kiküldetésében ha ne talán valamitől tartának, maga fog Szárdikébe fogadásukra átmenni.”²³</p> <p>[exc. 6. A rómaiak pedig minden szavának engedelmeskedtek és minden parancsára úgy tekintettek, mint uruk rendelkezésére.”²⁴]</p>

²¹ Lindner Gyula „Priskos és műve”, in *Hunok és rómaiak. Priskos rhétór összes töredéke*, szerk., ford. KATÓ Péter – LINDNER Gyula – SÓLYOM Márk (Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor Kiadó, 2017), 62.

²² GÁRDONYI Géza, *A láthatatlan ember* (Budapest: Osiris Kiadó, 2020), 17–18.

²³ SZABÓ Károly, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből”, in *Uő, Kissebb történelmi munkái* (Budapest: Kiadja Ráth Mór, 1873), 10.

²⁴ KATÓ, LINDNER, SÓLYOM, *Hunok és rómaiak. Priskos rhétór...*, 15.

A követjárás előzményei

A követjárás közvetlen előzménye egy hun követség megjelenése volt a császári udvarban. Jövetelük célja mind Priszkosznál, mind Gárdonyinál azonos:

<i>Láthatatlan ember</i>	Priszkosz rétor töredékei
„A minap hun követek érkeztek a császárukhoz, Theodóziuszhoz. [...] Voltak valami öten. [...] A hun urak levelet hoztak a császárnak. A levélben Atilla azokat a szökevényeket követelte, akik a római birodalomban lappanganak. Továbbá azt követelte, hogy az Iszter (Duna) mellékén ne szántsanak-vessenek a császár népei, mert az a föld az övé, és ahogyan fegyverrel szerezte, fegyverrel meg is tartja. Végül az volt a kívánsága, hogy a vásár ne az Iszter partján legyen Illíriában, hanem ötnapi járással beljebb: Naiszoszban, a két birodalomnak a határán.” ²⁵	„Ezen Edékón a császári lakba jövén átadta Attélász levelét, melyben vádat emelt a rómaiak ellen a szökevények ügyében, kik végett fegyverre kelni fenyegetőzött, ha a rómaiak ki nem adják, s nem hagynak föl fegyverrel szerzett földje mivélésével, mely is hosszában az Isztrosz mentében a Patának földjétől a thrákiai Nováiiig s széltében öt napi járó földig terjed. S követelte hogy a vásár Illüriában ne, mint régebben, az Isztrosz folyó partján hanem Naiszoszban legyen, mely az Isztrosz folyótól jó gyalog embernek öt napi járó földre eső várost, mint általa meghódítottat, a rómaiak határaúl tön.” ²⁶

A császári udvarba érkezett hun követek számát illetően eltérés van Gárdonyi és Priszkosz szövege között: míg a regény öt hun kövekről beszél, Priszkosz beszámolója mindössze kettőt említ név szerint: „a háborúban nagy tetteket mivelt szkütha férfiu, Edékón, a római eredetű Oresztészszel, ki a Paiónok Száosz folyó melletti tartományában lakott”.²⁷

Priszkosz rétor 448–449 körül járt Attila udvarában. Bár Gárdonyi regénye nem említi a követjárás évszámát, az első fejezetből nyilvánvaló, hogy – akár Amadé Thierry munkájából,²⁸ akár Révész Imre tanulmányából²⁹ – tudja, mikor

²⁵ GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 16–17.

²⁶ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 8–10.

²⁷ Ua., 8.

²⁸ Amadé THIERRY, *Attila, Attila fiai és utódai történelme a magyarok Európába telepedéséig* (Az 1865-ös kiadás változatlan utánnomása), (Budapest: Kiadja Komár Gábor, 2001), 65.

²⁹ RÉVÉSZ Imre, *Etel laka, vagyis Attila hun király birodalmi székhelye. Történelmi vizsgálat* (Debrecen, 1859), 5.

került rá sor. Amikor ugyanis a nyolc évnyi rabszolgaság letelte után³⁰ Priszkosz felszabadítja regénybeli rabszolgáját, Zétát, a regényíró így beszéli el ezt a mozzanatot:

„– Zéta fiam, tudod-e, mi nap van ma?

– Szombat – feleltem készségesen –, április harmadika. Ezen a napon alapította Antiókia városát Szeleukosz Nikátor. Ezen a napon kezdődött Nagy Heródes fiainak az uralkodása. És ezen a napon halt meg némelyek szerint a mi urunk: Jézus.

– Igaz – bólintott rá Priszkosz.

És keresztet vetett magára. Tovább sétálgatott a szobában. Aztán megint megállt.

– Ott van a naplóim között a 440-ik év. Törd fel a pecsétet, és nyiss rá április 3-ra. Olvasd el.

Kivettem a kis iratcsomót. Levertem róla a port. Fölbontottam, és olvastam hangosan:

Reggel a császár hívatott magához. Hosszan tanácskoztunk a margusi békekötésen. A hunok királyára ugyan nem kötés, csak ránk, mireánk! Jaj ennek az országnak, ha az a barbár felénk fordítja a lova fejét! Délután Makszimoszhoz mentem. Ott egy kis rabszolgát találtam. Embertelenül bántak vele. Magamhoz váltottam. A neve Teofil.

A hangom elhalkult az utolsó sorokon. Zavarodottan néztem a gazdámra.

– Ma nyolc éve ennek – nézett rám Priszkosz nedves szemmel –, szabad vagy.”³¹

A követjárás idején Priszkosz életkora 30–40 év között lehetett, és bár Gárdonyi regénye nem említi meg életkorát, jellemzését olvasva úgy tűnhet, mintha már Zéta megvásárlása idején is éltebb lett volna, vagy legalábbis koravén. Legelső felbukkanásakor ugyanis így jellemezte a szerző: „Ahogy ott nyugszom,

³⁰ Valószínűleg az írói fantázia terméke az a regénybeli mozzanat, miszerint Priszkosz nyolc rabszolgaságban töltött évre hivatkozva szabadítja fel Zétát. A Római Birodalomban bizonyos idő elteltével felszabadíthattak bizonyos kategóriájú rabszolgákat, azonban az erre vonatkozó törvények ókori értelmezésében nincs egyetértés. Bár a gyakorlat eredete bizonytalan, mindenképp érdekes párhuzam kínálkozik az ószövetségi rabszolgatörvényben (2Móz 21,1–11), amelynek alapján meghatározott idő letelte után a rabszolgatartónak fel kell szabadítania rabszolgáját. Az I. Konstantin és Theodosius utáni korban a rabszolgák felszabadítására, az ún. manumissióra más jellegű szabályok vonatkoztak, amelyek szabályozták annak módját, illetve meghatározták a végrehajtási jogosultsággal rendelkező személyeket (pl. manumissio in ecclesia).

³¹ GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 14–15.

látom, hogy a kertben az az idegen, kövéres úr sétál, aki az úrral akkor az erkélyen beszélgetett. Csak egyedül sétált és gondolkodón. Amúgy is olyan fejfájós homlokú ember. A ruhája tejfelszínű ünnepi tóga, nem olyan széles szegésű, mint a szenátoroké, de azért olyanféle.”³²

Nyolc évvel később, a követjárást nem sokkal megelőzően, mintha még öregebbé tette volna az idő: „akkor már nem volt kövéres, s ha kedvetlenülítette valami, mély ráncok verődtek amúgy is fejfájósan barázdált homlokára.”³³

Úton Attila udvarába

Míg Priszkosz rétor beszámolója részletesen foglalkozik az utazás időtartamának, állomáshelyeinek bemutatásával, Gárdonyi regénye inkább az emberközi kapcsolatok ábrázolására összpontosít, az utazást magát legtöbbször csupán tömör mondatokban foglalja össze: „már ugyan kitavaszodott, mikor az Iszter vizében megitathattuk a lovainkat”,³⁴ vagy „a harmadik héten sík földre jutotunk, s azontúl mindig síkon jártunk. [...] Végre eljutottunk Atilla első telepére.”³⁵

A hun uralkodói udvar felé vezető úton történt egy konfliktus a császári követek és a velük együtt hazatérő hun követek között, amelyről Priszkosz művében az utazás elején számol be, Gárdonyi azonban – élve a szépírói szabadság adta lehetőségekkel – mintegy visszaemlékezésként illesztette be egy időrendben később következő esemény elbeszélésébe, amikor is Zéta szájába adva a gondolatot, ezt a konfliktust tünteti fel annak okaként, hogy Attila először szóba se akar állni a császári követekkel:

³² Ua., 10. Priszkosz töredékeiből ugyan nem derül ki társadalmi státusa, Gárdonyi regényében a tóga szegésének szélességét megadva lovagrendi emberként tünteti fel őt, azaz úgy véli, hogy éves jövedelme 400 ezer és egymillió sestertius között lehetett.

³³ Ua., 14.

³⁴ Ua., 19.

³⁵ Ua., 23.

<i>Láthatatlan ember</i>	Priszkosz rétor töredékei
<p>Az én uram mind éjten át hánykolódott. Sójajtozott, nyögött. Meg is kérdeztem, mi baja.</p> <p>– Aludj – nyögte –, engem a szégyen gyötör, hogy egy barbár így packáz velünk!</p> <p>– Uram – mondtam felkönyökölve –, te okos ember vagy: nem gondolod-e, hogy oka van annak?</p> <p>– Mi oka volna?</p> <p>– Gondolj csak vissza, uram, a jövetünkre. Emlékszel-e, hogy az úton egyszer ebédre hívtátok az öt hun követet, aztán ebéd közben, hogy Theodoziusról meg Atilláról folyt a beszéd, Vigilásznak elcsúszott a nyelve.</p> <p>– Részeg volt.</p> <p>– Azt mondta, hogy nem való Istent emberrel együtt emlegetni.</p> <p>– Mondom, hogy részeg volt. Hiszen tántorgott is.</p> <p>– Tántorgott, igaz, hogy tántorgott.</p> <p>– A hun urak másnap megbocsátottak neki.</p> <p>– Megbocsátottak, igaz. De ebből nem következik, hogy Atillának el nem mondták: hogyan gondolkodnak fölöle Theodoziusznak a követei.³⁶</p>	<p>[...] együtt utazva a barbarokkal megérkezünk Szerdikébe, mely Konsztantinosz városától jó gyalog embernek 13 napi járó földre esik. A hol is megállapodván, illőnek gondoltuk ebédre Edékónt s a vele levő barbarokat is meghívunk. Tehát a lakosoktól kapott juhokat és ökröket levágván vendégséget csaptunk. S a vendégség alkalmával a barbarok Attélászt, mi pedig a császárt magasztalván, Vigilász azt mondá: nem igazság istent és embert összehasonlítani, Attélászt embernek, Theodózioszt istennek mondván. Megbosszankodtak ezen az únnok és hirtelen föllobbanva szitkozódttak.³⁷</p>

Hűvös fogadtatás

Amikor a követség megérkezett Attila udvarába, mind Priszkosz beszámolója, mind a regény szerint meglehetősen hűvös és barátságtalan fogadtatásban részesültek. A regény szerint a Dunán való átkeléstől hozzátétőlegesen három

³⁶ Ua., 26–27.

³⁷ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 14.

hét telt el, és sok hun falun keltek át, amíg elérkeztek Attila első telepéhez,³⁸ ezzel szemben Priszkosz útleírása jóval rövidebb utat és időt sejtet:

„Miután az Isztroszon átkeltünk s a barbarokkal mintegy 70 sztádiont mentünk, egy térségen megállapodnunk parancsolák, hogy az Edékön emberei Attélásznak jövetelünk felől jelentést tehessenek.”³⁹

Eszerint a leírás szerint az első telep, ahol meg kellett várniuk Attila üzenetét, a Dunától hozzávetőlegesen 13 kilométerre lehetett, és bár Priszkosz nem pontosította, hogy ettől a helytől milyen távol volt Attila tartózkodási helye, annyit mégis megtudunk a beszámolóból, hogy oda másnap (valószínűleg reggel vagy délelőtt) indultak el, és a nap 9. órája körül, azaz délután 15 óra táján érkeztek meg.⁴⁰

Gárdonyi is beépítette regényébe Priszkosznak azt a szövegrészletét, miszerint amikor megérkeztek Attila tartózkodási helyére, és egy közeli dombon akarták kifeszíteni sátraikat, Priszkosz szerint az ott lévő hunok, Gárdonyi regényében „egy mérges hun lovas” ezt megakadályozta, mivel tiszteletlenségnek tartották Attilával szemben:

„S elérvén azon nap 9 óra tájban Attélász sátrait (melyek számosan valának), a mint egy halmon sátort akartunk volna ütni, az oda vetődött barbarok letiltottak bennünket, minthogy Attélász sátra síkon van. Miután tehát oda hurczólszkodtunk, hova a szkütháknak tetszett.”⁴¹

Ugyancsak mindkét helyen olvasható a hun urak és a követek közti indulatos szóváltást tartalmazó jelent, valamint Vigilász emiatt való háborgása is:

³⁸ GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 23.

³⁹ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 17.

⁴⁰ Ua., 17.

⁴¹ Ua., 17–18.

<i>Láthatatlan ember</i>	Priszkosz rétor töredékei
<p>„Míg mink a sátorveréssel foglalkoztunk, három párduchbőrös, medvesüveges hun üetett hozzánk. [...] – Micsoda ügy hozott benneteket? – kérdezte Csáth szigorúan.</p> <p>Az urak rábámultak, hogy Vigilász eltolmácsolta a kérdést. Hiszen tudhatja Atilla! Az én uram mégis válaszolt:</p> <p>– A császár – úgymond – a királyotokhoz küldött bennünket, mi tehát csakis őneki felelhetünk.</p> <p>– Azt gondoljátok-e – dörögte Csáth –, hogy mink a magunk fitogtatására jöttünk hozzátok? Minket a fejedelem küldött ezzel a kérdéssel. [...] – Magatok is tudhatjátok – védekezett udvariasan az én uram –, hogy mi a szokás. Avagy mikor a ti követeitek a mi császárunknál járnak, megmondának-e másnak Atilla üzenetét?</p> <p>Csak magának a császárnak felelnének ők is. A hunok összefordultak, és néhány szót váltottak. Azután nagy csörgéssel visszaügettek Atillához.</p> <p>Azt gondoltuk, hogy Atilla buta barbárfejjel küldte a kérdezőket, s hogy az uraink válasza után a homlokára csap, és azt mondja: bizistók jól beszélnek! Azonban nem így történt.</p> <p>A hun urak közül Csáth és Oresztész ismét visszatért, és Csáth nagy fennen megint ránk harsogott:</p>	<p>„Edékón, Oresztész, Szkottász, és több előkelőik hozzánk jövének kérdezve: mi végett fáradunk a követségben? S a mint mi e helytelen kérdésen elcsudálkozánk és egymásra tekinténk, zajosan követelőztek, hogy ők válaszáért vannak itt. S válaszukra, hogy a császár Attélászszal és nem mással parancsok szólanunk, Szkottász azt felelte: ez az ő királyuk parancsa, mert biz a maga fitogatásából nem fogott hozzánk jöni. S miután mi mondók: nem az a szokás a követek irányában, hogy azoknak kikhez küldettek, színöket sem látva mások által üzenjék meg, mi végett jöttek, s hogy ezt a szküthák magok is tudják, kik gyakorta voltak követségben a császárnál, s illő hogy viszonságban részeltessünk, külömben a követség felől nem szólunk: Attélászhoz visszafordultak s újra megtértek Edékónon kívül, s mi járatban vagyunk mind elbeszélvén, meghagyják, hogy ha más mondani valónk nincs, minél hamarább távozzunk. [...]</p>

<p>– Ha egyéb mondanivalótok nincsen, csak amit mondottatok, azt izeni a fejedelem: fel is út, le is út. S otthagytak bennünket. [...] Vigilász szinte pukkadozott. – Így menjünk-e haza? Így vigyük-e haza a semmit? Atilla ösmer engem. Ha én vele szemben lehettem volna, rá tudtam volna venni, hogy hagyja békében az országunkat...”⁴²</p>	<p>Midőn azonban már készülőben valánk útnak indulni, feleletünkért bennünket Vigilász lehordott, azt mondván: jobb lett volna hazugságon kaptunk, mint sikeretlen haza térnünk; ha ugyan is, mondá, Attélásszal szóba jöhettem volna, könnyen rá fogtam volna őt beszélni, hogy álljon el a rómaiakkal való versengéstől, mint ki az Anatólios idejebeli követségben ismeretségbe jutottam.”⁴³</p>
---	--

Miután Attila nem engedte meg a követségnek, hogy éjnek idején induljon vissza Konstantinápolyba, sőt ráadásul egy ökröt és egy szekér halat küldött nekik vacsorára,⁴⁴ Priszkosz szövege megemlíti, hogy Vigilász, aki ekkor még nem tudta, hogy el van árulva, amiatt ragaszkodott foggal-körömmel a követjárás sikeréhez, mert másképp nem kapott volna ürügyet arra, hogy az 50 font aranyat Edekónnak elhozassa.⁴⁵ Gárdonyi regényében ezt egy éjszakai tanácskozás jelene követi, amikor arra a következtetésre jutnak – a valóságnak megfelelően semmit sem tudva Vigilász és Khrüszaphiosz tervéről –, hogy talán a szerdiikei lakomán történt konfliktus eredménye ez a rideg fogadtatás,⁴⁶ és ezért másnap ajándékokkal kísérelik meg rávenni Csáthot – csak a regényben szerepel ilyen nevű hun főúr –, hogy segítsen a követeknek bejutni Attila elé.⁴⁷ Priszkosz beszámolója szerint, amikor másnap reggel egy hun küldöttség indulásra szólította fel őket, és miután „Vigilász veszekedék velünk: mondjuk, hogy más mondani valónk is van,” maga a történetíró és a hun nyelvet ismerő Rusztikiosz elmentek az egyik hun úrhoz, Szkottászhoz, és ajándékokat ígértek neki, ha segít nekik bejutni Attilához.⁴⁸

⁴² GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 25–26.

⁴³ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 18–19.

⁴⁴ Ua., 19–20.; GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 26.

⁴⁵ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 19.

⁴⁶ Priszkosznál ez a jelenet az után következik, hogy először kijönnek Attilától, és megdöbbennek magatartásán. A történetíró itt is megemlíti, hogy a követség többi tagja nem tudott az összeesküvésről, sem pedig Vigilász arról, hogy Attila már ismeri az ellene irányuló terv részleteit. Ld.: SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 23–24.

⁴⁷ GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 26–27.

⁴⁸ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 20–21.

Priszkosz is, Gárdonyi is megemlíti azt a mozzanatot, amikor a követség tagjai azon tanakodnak, hogyan szólítsák meg Attilát, és hogyan adják át neki a császár ajándékait.⁴⁹ Priszkosz tárgyilagos beszámolójához képest Gárdonyinál jóval erősebb az életszerűség és a drámaiság, amennyiben úgy mutatja be ezt a tanácskozást, hogy Vigilász egyszerűen a fejedelem megszólítást javasolja, Maximinosz azonban amellett érvel, hogy „inkább címezzük tíz grádussal feljebb, mintsem hogy eggyel lejjebb.”⁵⁰

Amikor a bőséges ajándékok eredményeképpen végre sikerült bejutniuk Attilához, a hun nagykirály magatartása mintegy meglepetésként éri a követeket:

<i>Láthatatlan ember</i>	Priszkosz rétor töredékei
<p>„De hát minden másképp történt, mint ahogy elképzeltük: egy dísztelen kis terembe léptünk, amelyet valami hideg bagariabőrszag hatott által. Annak a közepén festetlen karosszékben ült egy fekete szakállú, középtermetű ember. Barna posztódolmány volt rajta és sárga csizma. A könyökével fekete bársonykardra támaszkodott. Sötét tekintetű, apró két szemét mindjárt a belépésünkkor ránk szegezte.</p> <p>Az első pillanatban nem gondoltam, hogy Atilla az. De az volt. Körülötte ott álltak a vezérei: Edekon, Oresztesz, Csáth és még valami hárman. Mind piros-egészséges állat, csak az egy Atilla sápadtas, mint a pergamen.</p> <p>A mi követeink mélyen meghajoltak előtte, és úgy maradtak, tehát ő az. Várták, hogy megszólítja őket. De nem szólt. Ők meg annyit sem mertek mondani: Szalve!</p> <p>Egy miatyánknyi idő telt el így: Atilla mozdulatlanul, mint valami szobor.</p>	<p>„Míg ezek fölött okoskodunk, Attélász Szkóttász által hivat bennünket, s csakugyan elérünk Attélász sátrához, melyet körben számos barbárság őriz vala. Bemenetelt nyervén, Attélászt farkarszékben ülve találjuk.</p>

⁴⁹ Ua., 21.; GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 31.

⁵⁰ GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 31.

Még az arca színe is, mint a megsárgult márványfejeké. A követek kétrét, mint akiknek görcs van a hasukban.

Vége Csáth szólalt meg:

– Beszéljetek.

Erre Makszimosz fölegyenesedik, s kiveszi a kebeléből a császár pecsétetes levelét.

– Felséges király, országodnak ura, dicső fejedelem...

S a hangja remeg.

No, sohase hittem! Ez a büszke, dülleszki Makszimosz, aki mindig olyan peckesen állt, mintha a gerince vasból volna...

– A mi császár urunk – rebegi tovább – tiszteletét küldi, és jó egészséget kíván.

Vigilász nagy lehelettel tolmácsolja:

– ... és jó egészséget kíván.

Atilla maga elé pillant.

– Ugyanazt kívánom neki – szólal meg –, amit ő kíván énnekem.

A hangja olyan volt, mint valami nagy darázs dongása, mikor szobába téved s körüldong. Félelmes hang.

Csak később, hónapok múlván értettem meg, hogy Atilla szavai mögött micsoda gondolat vetett árnyékot, amikor ezt mondotta: Kívánom, amit ő kíván énnekem.

Elfogadta a levelet Makszimosztól, s a szeme Vigilászra villant.

– Orcátlan eb! – robbant reá –, hogy mersz a szemem elé jönni! Avagy nem te tolmácsolad-e azt az akaratomat, hogy addig énhozzám követ ne másszon, ameddig a szökevényeket mind ki nem adjátok?

S míg mi a tróntól kissé távolabb megállánk, Maximinosz közelebb lépve üdvözlé a barbárt s a császár levelét átadva mondá, hogy neki s övéinek a császár minden jót kíván. S ő válaszolá, legyen úgy a rómaiaknak is, mint neki kívánják.

S azonnal Vigilászra fordítja a beszédet s őt szemtelen állatnak címezé, hogy hozzá merészelt jönni, bár tudta a közte és Anatóliosz közt történt békekötés végzéseit, melyben meg volt mondva, hogy addig követek hozzá ne jöjenek, míg minden szökevényt ki nem adnak a barbaroknak. S annak válaszára, hogy a rómaiaknál szkütha nemzetbeli szökevény nincs, (mert a kik voltak, már kiadták), még jobban fölingerülve s őt szörnyen leszidva, lármával mondá,

<p>S a hangja olyan volt, mint az oroszlánordítás.</p> <p>Vigilász majdnem lerogyott ijedtében. A teremféle nagy sáornak még az oszlopai is reszkettek.</p> <p>Atila választ várt, de Vigilász csak sunyított viaszszínsápadtan, nyakba behúzottan, tenyerét a mellére tapasztva.</p> <p>Ebben a nehéz csendben aztán Edekon szólt reá:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Hát nincs semmi mondanivalótok a mentsétekre? Feleljetek hát! – Felséges király – hebegte kék ajkkal Vigilász –, a császár minden szökevényt ide kísértetett. <p>Atila a fejét rázta:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Hazug gazok! Karóba húzatnálak valamennyiőtöket, ha nem nézném, hogy követelek vagytok! <p>És egy vastag nyakú, fiatal hunra tekintett:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Csege! Olvasd a szökevények nevét. <p>Az írnök (hunul: ravó) egy nyaláb papirostekerceset oldott ki, és az egyikről a nyomott csendben valami száz nevet olvasott.</p> <ul style="list-style-type: none"> – Ezeket követelem – csörrentette Atila a kardját –, nem tűröm, hogy történetesen a magam szolgálai fogjanak fegyvert ellenem! <p>S fölkelte. Ellépkedett a sáornak a belsejébe.</p> <p>A kihallgatásnak vége volt. Szédelegve tá-molyogtunk ki a sáorból.”⁵¹</p>	<p>hogy karóba húzatva a madaraknak vetteté őt étkül, ha a követség szentségének megsértésével szemtelen és vakmerő szavaiért ekként lakoltatni nem áttallaná); van ugyanis az ő nemzetökből sok szökevény a rómaiaknál, kiknek levélre jegyzett neveit az írnököknek fölolvadni parancsolá. S miután mindezt fölolvasták, minden késedelem nélkül távozni parancsolá őt, s monda, hogy Eszlászt is elküldi vele a rómaiakhoz, megmondani, hogy elküldjék hozzá valamennyi barbar szökevény van nálok Karpiléon idejétől fogva, ki nála, mint Aétiosz a nyugati rómaiak hadvezérének fia, kezesül időzött. Mert nem fogja engedni, hogy ellene a maga szolgálai csatára szálljanak, bárha mit sem használhatnak is azoknak, kik tulajdon földjök védelmét rájuk bizták; mely város vagy mely vár állhat ugyanis meg, monda, melynek bevételét ő elhatározta?”⁵²</p>
--	--

⁵¹ GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 32–34.

⁵² SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 21–22.

A követjárásnak ez az első része azzal zárul, hogy Eszlásznak és Vigilásznak vissza kell mennie Konstantinápolyba a többi szökevényért, illetve az aranyért, amellyel leleplezhetővé válik az összeesküvés, a többieknek pedig meg kellett várni a diplomáciai küldetésben lévő Onégészioszt, hogy személyesen adhassák át neki azokat az ajándékokat, amelyeket a császár neki küldött. Ugyanebben a kontextusban jelenik meg az a tiltás, amely az összeesküvés leleplezésekor vádként hangzik el Vigilász felé a nála lévő arany mennyisége miatt, hogy élelmen kívül semmi mást vásárolniuk nem szabad.

<i>Láthatatlan ember</i>	Priszkosz rétor töredékei
<p>„Egy óra múltával, éppen mikor ebédeltünk, két követ üget hozzánk Atillától. Az egyik egy bokros bajuszú öreg úr. Eszlász nevű. Szolga is kísérete vezeték lóval és egy málhás lóval. A király parancsát hozta, hogy Vigilász tüstént induljon vissza Konstantinápolyba, és szedje össze az ott maradt szökevényeket. Mink pedig várjunk, míg a hunok fővezére a kazaroktól vissza nem érkezik. Mert ami ajándékot a fővezérnek hoztunk, vissza nem vihetjük, se másnak oda nem adhatjuk. Addig is szigorúan megtiltja Atilla, hogy római rabokat nem szabad kiváltanunk, hun rabszolgákat nem szabad vásárolnunk, egyáltalán nem szabad vennünk semmit se, csak eleséget.”⁵³</p>	<p>„Míg ezt beszélgetjük, néhány ember jöve hozzánk Attélásztól s mondák, hogy se Vigilász, se mi római foglyot vagy barbar rabszolgát, lovat vagy eleségen kívül bármi egyebet ne vegyünk, mind addig, míg a rómaiak és húnok közti viszályok ki nem egyenlítetnek. S ezt a barbar ravasz számításból tette, hogy Vigilászt az ellene tervezett tetten könnyebben rajta kaphassa, midőn majd nem tudja okát adni, miért hozza az aranyat?; nekünk pedig a követségre adandó válasz ürügye alatt meghagyta, várjuk be Onégészioszt, hogy az ajándékokat, melyeket a császár küldött s miket még magunk is szántunk neki, megkaphassa. [...] Miért is, mint mondtam, őt bevárunk parancsolván Vigilászt Észlászszal együtt a rómaiak birodalmába küldte, színleg a szökevények ügyében, de valósággal hogy Edékónnak az aranyat hozza el.”⁵⁴</p>

⁵³ Ua., 34–35.

⁵⁴ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 24–25.

Az összeesküvés és leleplezése

Priszkosz beszámolójának rögtön az elején olvashatunk az Attila ellen szőtt összeesküvésről, majd a későbbiekben több utalást is találunk arra, hogy Attila már tudott az összeesküvésről, csak éppen a megfelelő alkalomra várt, hogy azt leleplezze, végül pedig a Gárdonyi korában ismert töredékanyag végén tárul az olvasó elé a leleplezés drámai jelenetsora. Ez az összeesküvés Gárdonyi regényében is megjelenik, azonban nem a mű elején, hanem a cselekmény kifejtése során. Gárdonyi elbeszélésében regénye elején a hun követek és Khrüszaphiosz (Gárdonyinál: Krizafiosz) eunuch közötti interakció csupán egy rövid utalás erejéig jelenik meg: „A császár mindenre nyájasan bólintott, azután rábízta a követeket Krizafioszra, hogy míg a válasz készül, kenje őket vajjal.”⁵⁵

Az összeesküvés kitervelésének részleteiről Gárdonyi regényének XXII. fejezetében számol be, miután a hátramaradt szökevényekért küldött, de már visszatérő Vigilászt (természetesen a Maximinosz vezette követségből megszökött és hozzá csatlakozó Zétával együtt) elfogták és Attila elé szállították.

A foglyul ejtés mozzanata ugyanazokat az elemet tartalmazza, Priszkosznál rövid és tömör megfogalmazásban, Gárdonyinál pedig természetesen megtoldva a regényhősre vonatkozó részletekkel és drámaibb kontextusba helyezve azokat (XXI. fejezet):

„A mint Vigilász Szküthiába visszatért s megérkezett oda, a hol éppen akkor Attélász időzött, az erre előre készen állott barbarok körülfogák, s a pénzt, melyet Edékónnak hozott, elvették tőle.”⁵⁶

⁵⁵ GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 18.

⁵⁶ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 56.; cf.: GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 108–109.

<i>Láthatatlan ember</i>	Priszkosz rétor töredékei
<p>„Egyenesen a palotába vittek. [...] Mikor beléptünk, Atila az oszlopok alatt állt. [...] Atila keresztbe fonta a karjait és Vigilászra nézett.</p> <p>– Minek ez a sok arany? Miért hoztad? – kérdezte komor-hidegen.</p> <p>– Uram – hebegte Vigilász –, sok cseléd és sok barom kell az ilyen útra. Hol lovat kell venni, hol ökröt. Aztán hát az élelem... Néhány rabszolgát is kiváltottam volna...</p> <p>Elakadt. Az arca sápadt volt. Homlokát verejték verte ki.</p> <p>Atila arca megváltozott. Olyan haragosan nézett, hogy a lélegzet elrekedt a mellemben.</p> <p>– Igazat! – csattant reá. [...] Az úton nem volt költséged élelemre. Barmaid, ha mind elhullottak volna is, ennek a pénznek az ezredrésze is bőven elég, hogy újra pótolod. Arra pedig bizonyára emlékezel, hogy a római rabszolgák kiváltását erősen megtiltottam.”</p>	<p>„S a mint Attélász elé vezették s az kérdezte: mi végre hoz annyi aranyat? azt monda: a maga és kiséréte ellátása végett, nehogy élelemben megszorúlva, vagy a hosszas útban netalán kidőlendő lovak- vagy máhás barmokban megfogyatkozva, sürgős követségében hátramaradást szenvedjen; egy része pedig foglyok vásárlására van szánva, minthogy a római birodalomból sokan megkérték őt rokonaik kiváltására. „De gaz állat” monda Attélász – így nevezve Vigilászt – „ravaszágoddal nem háritod el a vádat, s nem lesz helyes ürügyöd a büntetés alól kibujni; több kész pénz van ugyanis nálad, mint költségedre, de még a vásárlandó lovak és barmokra s foglyok kiváltására is kívántatnék, mit pedig, midőn Maximínoszszal hozzám jöttél, megtiltottam.”⁵⁷</p>

Priszkosz művében viszonylag rövid és tömör az összeesküvés kitervelésének bemutatása, jóllehet az összes lényeges részletet tartalmazza:

„Miután a császár a levelet megértette, Edékön Vigilászszal, ki mindent mit a barbar Attélász akarója felől mondott, tolmácsola, hogy Khrüszafioszszal, a császár testőrfőnökével, mint annál legtöbbet tehető emberrel, összejöhessen, a többi lakokba is elmenvén, elbámult a császári lakok fényességén. S Vigilász, a mint a barbar Khrüszafiosz-szal szóba állt, tolmácsolva monda, hogy Edékön a császári lakokat s a nálok lévő kincseket magasztalja. S Khrüszafiosz monda: ő is arany födelű lak és kincsek urává lesz, ha a szküthákat oda hagyja s a rómaiakhoz

⁵⁷ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 56–57.

áll. S válaszára, hogy más fejedelem szolgájának ura tudta nélkül ezt tenni nem szabad, a herélt azt kérde: van-é Attélászhoz szabad bejárása s van-é valami hatalma a szkütháknál? S válaszára hogy Attélásznak jó embere, s őrsége is az erre kiválasztott csapattal ő rá van bizva, (mert, mint mondá, közülök egy-egy bizonyos napokon fölváltva fegyverrel őrszi Attélászt), mondá a herélt: ha hitet teendne, igen nagy jót mondana neki; azonban idő kell rá, s ez akkor lehet, ha ebédre Oresztész és többi követtársai nélkül jön hozzá. S ő megigérvén hogy megteszi, megjelent ebédre a herélnél, s így Vigilász tolmácslata mellett kezét adva esküt tőnek, a herélt, hogy Edékónnak nem kárára, hanem legnagyobb javára fog szólni, s ez hogy nem mondja ki, mit neki mondand, ha végrehajtására nem ajánlkoznék is. Ekkor a herélt mondá Edékónnak: ha a szkütha földre visszatérve megöli Attélászt és a rómaiakhoz jön, boldog élete és roppant kincse lesz. S miután az ajánlkozott s mondá, hogy a kivitelre pénzre van szüksége, nem sokra, csak 50 font aranyra, melyet majd az alattavalóknak, hogy a vállalatban vele teljesen egy kézre dolgozzanak, kioszson, s miután a herélt az aranyat azonnal megadni ajánlkozott, a barbar mondá: bocsássák el elébb őt, hirt vinni követtségéről Attélásznak, s küldjék el vele együtt Vigilászt is Attélásznak a szökevények iránti válaszát átvenni; ő majd izen általa, miként küldjék meg neki az aranyat. Megérkeztevel ugyanis őt, valamint a többieket is, Attélász ki fogja kérdezni, ki ajándékozta meg és mennyi pénzt kapott a rómaiaktól; utitársai miatt pedig a dolgot el nem titkolhatná. Helyeselte szavait, a herélt s a barbar ajánlatát elfogadván, ebéd után elereszti őt s közli a császárral a tervet, ki a magisztroszi hivatal viselő Martiáloszt hivatván, elmondja neki a barbarral történt egyezkedést. Kénytelen volt pedig ezt a hivatalnokra bízni; minthogy a magisztrosz a császár minden tanácsában részt vesz, mint például a mi a hirnököket, tolmácsokat s az ő alája rendelt császári testőrségi vitézeket illeti. S miután a tárgy fölött tanácskoztak, azt végezik, hogy Vigilászt ne magát, hanem Maximinoszszal együtt küldjék Attélászhoz követtségbe.”⁵⁸

Ezzel a tömör és lényegre törő beszámolóval szemben a *Láthatatlan ember*-ben az összeesküvés kitervelésének bemutatása⁵⁹ drámai részletekben gazdag, és Vigilász könnyek közt elmondott vallomása ágyazva találjuk. Priszkosznál Vigilász vallomása rendkívül rövid és tömör, nem ismétli meg az összeesküvés kitervelésének részleteit:

⁵⁸ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 10–12.

⁵⁹ GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 112–119.

„Ezt mondván fiát (ki akkor jött elsőben Vigilásszal a barbarok országába) kardra hányatni parancsolja, ha igazán meg nem vallja, kinek s mi végre hozza a pénzt. S ő, a mint fiát halálra vitetni látta, könnyekre és zokogásra fakada s felkiálta: ő rá emeljék a kardot s ne gyermekére, ki semmit nem vétkezett. S minden késlekedés nélkül elmondá, mit ő, Edékón, a herélt és a császár tervezett, folytonosan csak azon könyörögve, őt öljk meg s fiát bocsássák el. S Attélász abból, a mit Edékón megmondott, látván, hogy semmit nem hazudik, bilincsekre parancsolá őt vettetni, azzal fenyegetőzve, hogy elébb el nem ereszti, míg fiát visszaküldvén váltságú 50 font aranyat nem hozat. Megköötözék tehát, fia pedig visszamene a római birodalomba. Elküldé Attélász Oresztészt és Eszlászt is Konsztántinosz városába.”⁶⁰

Az összeesküvés leleplezése után Attila Eszlászt és Oresztészt Khrüszaphiosz vérét követelve elküldte Konstantinápolyba, Vigilász fiát pedig rájuk bízta, hogy apja életéért – akit erre az időre rabságba vetett – váltságdíjként 50 font aranyat hozzon Attilának.

<i>Láthatatlan ember</i>	Priszkosz rétor töredékei
<p>„Atilla fölkel, és a környezetéhez fordult: – Ez a pénz – mondotta nyugodtan – az én vérem díja. Még ma osszátok széjjel a csatában elesettek özvegyeinek. Te, Eszlász, visszamegy Konstantinápolyba. Veled megyen Oresztész is és ez a fiú. Vigilásznak a fiára mutatott. Aztán Eszlászhoz beszélve folytatta:</p>	<p>„Kivilágosodván, hogy Vigilász Attélász életére tört, s a Khrüszafiosz herélt által küldött 100 font arany tőle elvétetvén, azonnal küldé Attélász Oresztészt és Eszlászt Konsztántinosz városába, meghagyván Oresztésznek, hogy az erszényt, melybe rakta Vigilász az Edékónnak adandó aranyat, nyakába akasztva menjen a császárhoz, s azt neki és a heréltnek megmutatván, kérdje meg: ismerik-é?</p>

⁶⁰ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 57.

<p>–Ezt a bőrtarisznyát, amelyikben a száz font arany van, a nyakadba akasztod, és úgy állsz a császár elé. Így szólsz: Ismeritek-e ezt? Aztán, mikor ők megdöbbennek, ezeket a szavakat csapod a szeme közé az én nevemben: Teodoziusz nemes apától származott, s Atilla is. Atilla meg is őrzötte a maga nemességét, Teodoziusz azonban elvesztette a maga nemességét, amikor Atillának adófizetőjévé vált és azzal rabszolgájává. De nem becsületes az a rabszolga, amelyik az urának az életét orgyilkos szándékkal kerülgeti!”</p>	<p>Eszlász pedig szóval mondja meg, hogy Theodósziusz nemes atyának gyermeke, ő is nemes születésű, s mint atyja Mundiukhosz utódja, nemességét meg is őrzötte: Theodósziusz ellenben azt elvesztvén, neki adófizetőjévé válva, szolgájává lett. Nem becsületesen cselekszik hát, midőn nála külömb ember ellen, kit még e mellett a sors is urává rendelt, mint rossz szolga alattomosan incselkedik; nem fog azért – mondá – ellene elkövetett vétkéért előbb megbocsátni, míg a heréltet vesztőhelyre nem küldi. Ezek hát ezen parancscsal Konsztántinosz városába jövének.”⁶¹</p>
---	--

Az összeesküvés utójátékként Gárdonyi regényében több hun követség is járt a császárnál Khrüszaphiosz fejét követelve, ám a császári udvar mindig arannyal próbálta megváltani a nagyhatalmú eunuch életét. Theodosius császár halála után – Gárdonyi regényének XXXIV. fejezete szerint – Attila újabb követeket küldött a trónra kerülő Pulkheriához⁶² azzal a fenyegető üzenettel, hogy „Ha ez a követség nem hozza el Krizafiosz fejét, magam megyek érte!”⁶³ A regényfejezet pedig e követjárás szürreális eredményének bemutatásával zárul:

„Végre visszatért a küldöttség. A híret már három nappal előbb tudtuk, hogy mit végeztek. De hát azért érdekes volt a megérkezésük. Kürtök riogtak a palota tornyán, és az előreszáguldó lovasok diadalmasan üvöltöttek:

– Itt a fej! Hozzák az orgyilkos fejét!

Hozták is. A város végén már kivették a mézből. Megmosták, és dárdahegyen hozták Atilla elé.”⁶⁴

Az 5. századi történetírók szerint Khrüszaphiosz, bár tetemes mennyiségű arany fejében megmenekült Attila haragjától, végzetét úgysem kerülhette el: a 449-es rablózsinat eseményei után kegyvesztett lett, Theodosius császár száműz-

⁶¹ SZABÓ, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből...”, 58.

⁶² Latinos formában: Pulcheria.

⁶³ GÁRDONYI, *A láthatatlan ember...*, 161.

⁶⁴ Uo.

te, majd a császár halála után a hatalomra kerülő Pulkheria és férje, Marcianus/Markianosz kivégeztették – kivégzése azonban nem Attilához köthető.

Záró gondolatok

Bár a fenti példákból nem derül ki, melyik Priszkosz-szöveget használta Gárdonyi regénye megírásához, az viszont egyértelműen igazolódik, hogy nagyon alaposan ismerte Priszkosz töredékeit. Az is egyértelműen körvonalazódik, hogy a regény mely szakaszának képezi mondhatni elsődleges vagy egyik fő forrását Priszkosz történeti műve: a *Láthatatlan ember* első XXII fejezetének cselekménye – amíg a regény főhőse, Zéta, a hun udvarba kerül – látható módon követi Priszkosz történeti műve töredékeinek rekonstruált gondolatmenetét. A két szöveget párhuzamosan olvasva azt is láthatjuk, hogyan telik meg Priszkosz tárgyilagos, de mégis életszerű beszámolója étellel és drámaisággal a szépíró tolla nyomán, hogyan ragadja meg és kelti életre a történetíró tömör mondataiba sűrített feszültséget, miközben szépírói szabadsága határain belül hű marad forrásához.